

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

δινήεσσα

τιμητικός τόμος για την
Κατερίνα Ρωμιοπούλου

Θεσσαλονίκη 2012

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

δινήεσσα

τιμητικός τόμος για την
Κατερίνα Ρωμιοπούλου

Επιμέλεια έκδοσης

Πολυξένη Αδάμ-Βελένη Κατερίνα Τζαναβάρη

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2012

Επιμέλεια έκδοσης:
Πολυξένη Αδάμ-Βελένη
Κατερίνα Τζαναβάρη

Διόρθωση κειμένων:
Πολυξένη Αδάμ-Βελένη
Κατερίνα Τζαναβάρη
Μιχάλης Ιντζές

*Οι αγγλικές περιλήψεις
μεταφράστηκαν με ευθύνη των συγγραφέων*

Εικόνες εξώφυλλου:
Κτερίσματα από τον τάφο της Σταυρούπολης, 1974

Φωτογραφία εμπροσθόφυλλου:
Ορέστης Κουράκης

ISBN 978-960-9621-09-0

Έκδοση Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης αρ. 18
Archaeological Museum of Thessaloniki publication no. 18

© ΥΠΑΙΘΠΑ, Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, 2012
Hellenic Ministry of Education and Religious Affairs, Culture
and Sports, Archaeological Museum of Thessaloniki, 2012

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις του Ελληνικού νόμου (Ν.2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως η άνευ γραπτής άδειας του εκδότη κατά οποιοδήποτε τρόπο ή μέσο αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή (ηλεκτρονική, μηχανική ή άλλη) και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

Παραγωγή / Production

 **ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ZITI**
www.ziti.gr

Περιεχόμενα | Contents

αντί προλόγου <i>Πολυξένη Αδάμ-Βελένη, Κατερίνα Τζαναβάρη</i>	V
Κατερίνα Ρωμοπούλου. Βιογραφία - Εργογραφία	1
Κατερίνα Ρωμοπούλου: μια ανορθόδοξη προσωπογραφία <i>Άγγελος Δεληβορριάς</i>	7
Κατερίνα Ρωμοπούλου: μια διαδρομή <i>Κωνσταντίνος Τσάκος</i>	11
A. ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑ	
Κουτάλες και κουτάλια από τον νεολιθικό οικισμό της Θέρμης στην Κεντρική Μακεδονία <i>Ladles and spoons from the neolithic settlement at Thermi, Central Macedonia</i> <i>Μαρία Παππά Maria Pappa</i>	25
Μία εικονογραφική παρατήρηση επί της ΥΕΙΠΓ «Γραπτής Στήλης» των Μυκηνών <i>An iconographical observation on the LHIII C "Painted Stele" from Mycenae</i> <i>Θεόδωρος Ηλιόπουλος Theodore Eliopoulos</i>	35
Πολυτελείς θήκες ψιμυθίων της Μυκηναϊκής εποχής (16 ^{ος} -14 ^{ος} αι. π.Χ.) <i>Luxurious cosmetic containers of Mycenaean times (16th-14th cent. B.C.)</i> <i>Ελένη Κωνσταντινίδη-Συβρίδη Eleni Konstantinidi-Sybridi</i>	47
Έθιμα ταφής στην ΥΕΙΠ Ηλεία <i>LHIII burial rites in Elis</i> <i>Κωνσταντίνος Νικολέντζος Konstantinos Nikolentzos</i>	55
Μυκηναϊκή Αίγινα. Κολώνα – Λαζάρηδες: ιστορία δύο θέσεων <i>Mycenaean Aegina. Kolonna-Lazarides: The tale of two settlements</i> <i>Νάγια Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα Naya Polychronakou-Sgouritsa</i>	69
Παναγίτσα-Ζέρβη Έδεσσας: νεκροταφείο πρώιμης εποχής σιδήρου <i>Iron age cemetery at the Panagitsa-Xervi of Edessa</i> <i>Αναστασία Χρυσστόμου Anastasia Chrysostomou</i>	81
B. ΙΣΤΟΡΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ	
I. Τοπογραφία, αρχιτεκτονική, ανασκαφές	
Η χωροθέτηση της ελληνιστικής και ρωμαϊκής ακρόπολης της Θεσσαλονίκης. Στοιχεία εντοπισμού <i>The location of the Hellenistic and Roman Acropolis in Thessaloniki.</i> <i>Tracing evidence</i> <i>Ευτέρπη Μαρκή Efterpi Marki</i>	93
Harpaliani: μια νέα κώμη της ρωμαϊκής αποικίας των Φιλίππων <i>Harpaliani: a new village (vicus) of the roman colony of Philippi</i> <i>Παντελής Νίγδελης Pantelis Nigdelis</i>	103
Εκ Κρηστωναίων <i>The Crestonians</i> <i>Θωμάς Σαββοπούλου Thomai Savvopoulos</i>	111
Μαρώνεια. Δημόσια κτήρια στην πόλη των υστεροκλασικών και ελληνιστικών χρόνων (4 ^{ος} -2 ^{ος} αι. π.Χ.) <i>City of Maroneia. Public buildings of the post-classical and hellenistic period (4th-2nd cent. B.C.)</i> <i>Ηλέκτρα Αναγνωστοπούλου-Χατζήπολυχρόνη</i> <i>Electra Anagnostopoulou-Hadjipolychroni</i>	121
Επίθεση και άμυνα στην πόλη των Αβδήρων <i>"Attacks" and "defense" in the ancient city of Abdera</i> <i>Κωνσταντίνος Καλλιντζή Constantina Kallintzi</i>	131
Ανασκαφή Στρυμής (?) <i>Excavation of Stryme (?)</i> <i>Διαμαντής Τριαντάφυλλος, Δόμνα Τερζοπούλου</i> <i>Diamantis Triantaphyllos, Domna Terzopoulou</i>	141
Νεότερα στοιχεία για το ανατολικό νεκροταφείο της Ερέτριας. Η ανασκαφή του οικοπέδου Αν. Ψωμά στους Αμπελώνες Ερέτριας <i>Recent data concerning the eastern cemetery of Eretria.</i> <i>The excavation of An. Psoma plot at Ambelones</i> <i>Αθανασία Ψάλτη Athanasia Psalti</i>	157
II. Κεραμική, αγγειογραφία, ζωγραφική	
Α Northern Aegean Amphora from Xeropolis, Lefkandi Αμφορέας από το Βόρειο Αιγαίο από την Ξηρόπολη στο Λευκαντί Εύβοιας <i>Irene Lemos Ειρήνη Λαιμού</i>	177
Γνωστά και άγνωστα από τη ναξιακή κεραμική του 7 ^{ου} αι. π.Χ. <i>On 7th c. BC pottery from Naxos</i> <i>Ευαγγελία Σημαντώνη-Μπουρνιά Evangelia Simantoni-Bournia</i>	183
Υδρίες με γραπτή διακόσμηση στον βορειοελλαδικό χώρο <i>Hydriae with painted decoration from northern Greece</i> <i>Άννα Παντή Anna Panti</i>	191
Επίεσκτη κεραμική στο παράλιο νεκροταφείο της Μένδης <i>Import pottery at the seaside cemetery of Mende</i> <i>Σοφία Μοσχονισιώτη Sophia Moschonissioti</i>	201
Από τον αθηναϊκό Κεραμεικό στην Κω. Ένας αμφορέας από τον κύκλο του Ζωγράφου του Αντιμένους με παράσταση Ηρακλή <i>From the athenian Kerameikos to Kos. An amphora of the cycle of the Antimenes Painter with a depiction of Herakles</i> <i>Δημήτρης Μποσανάκης Dimitris Bosnakis</i>	211

Εμπορικοί αμφορείς από εργαστήρια του βόρειου Αιγαίου στο νεκροταφείο της Ακάνθου Northern Aegean trade amphorae from the cemetery of Acanthus Κώστας Φίλης <i>Kostas Filis</i> 219	III. Πλαστική
Ο κάνθαρος αρ. 12264 του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου και η ταύτιση ενός νέου αγγειογράφου του βοιωτικού Κεραμεικού The kantharos no. 12264 in the National Archaeological Museum of Athens and the identification of a new boeotian vase painter Χριστίνα Αβρονιδάκη <i>Christina Avronidaki</i> 227	Το βάθρο αρ. ευρ. 1691 του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου The marble base inv. nr. 1691 of the National Archaeological Museum Ελένη Κουρίνου <i>Eleni Kourinou</i> 353
Η ανατροφή του Αχιλλέα από τον Χείρωνα: παραλλαγές του θέματος στα έργα του Ζωγράφου του Εδιμβούργου The upbringing of Achilles by Cheiron: variations of the subject in the work of the Edinburgh Painter Ευάγγελος Βιβλιοδέτης <i>Evangelos Vivliodetis</i> 235	Επιτύμβια ενεπίγραφη στήλη αθλητή από την Αμφίπολη Inscribed funerary stela of an athlete from Amphipolis Πηνελόπη Μάλαμα <i>Penelope Malama</i> 361
Λήκυθος τεχνικής Six από την Άκανθο A lekythos in Six's technique from Akanthos Ελένη Τρακοσπούλου-Σαλακίδου <i>Eleni Trakosporoulou-Salakidou</i> 245	Αποσπασματικό άγαλμα Δήμητρας από το ιερό της θεάς στην Πρόερνα A fragmentary statue of Demeter from the Sanctuary of the Goddess at Proerna Ιφιγένεια Λεβέντη <i>Iphigenia Leventi</i> 371
«Επί πέτρας καθεζόμενος». Ο τάφος της Γούβας "Sitting on a rock". The tomb of Gouva Γιώργος Καββαδίας <i>George Kavadias</i> 255	Παρατηρήσεις στους χάλκινους ανδριάντες από την αγορά της Κασσώπης Remarks on bronze statues in the agora of Cassope Νικόλαος Κατσκούδης <i>Nikolaos Katsikoudis</i> 379
«Ο δὲ δαίμων ἔφθασε τοὺς χούρς»: εγχυτρισμός νεαρού ατόμου από το Παλαιόκαστρο Νισύρου Death has come in the age of the choes: pithos burial of a young person in Palaeokastro of Nisyros Καλλιόπη Μπαϊράμη <i>Kalliopi Bairami</i> 269	Επιτύμβιες επιγραφές Πέλλας Inscribed grave stelae from Pella Μαρία Λυλιμπάκη-Ακαμάτη <i>Maria Lilimpaki-Akamati</i> 389
Σκηνή διδασκαλίας σε αττικό ερυθρόμορφο αρύβαλλο School scene on an attic red figure aryballos Αθηνά Χατζηδημητρίου <i>Athina Chatzidimitriou</i> 277	Δύο επιτύμβιες στήλες ρωμαϊκών χρόνων με παραστάσεις χειρωνακτών από το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Two grave stelai of the roman period in the National Archaeological Museum representing manual workers Έλενα Βλαχογιάννη <i>Elena Vlachogianni</i> 401
Πλαστική λήκυθος από τη Μιέζα A figurine lekythos from Mieza Ευρυδίκη Κεφαλίδου <i>Eurydice Kefalidou</i> 289	Νέα ανάγλυφα των Διόσκουρων από τη Σπάρτη New Dioskuri reliefs from Sparta Μαρία Τσούλη <i>Maria Tsouli</i> 409
The Namepiece of the Typhon Painter: An Alternate View The namepiece of the Typhon Painter: an alternate view Joan Mertens <i>Joan Mertens</i> 299	Θραύσματα σαρκοφάγων από τη Λισό της Κρήτης. Τυπολογικά και εικονογραφικά προβλήματα Fragments of roman sarcophagi from Lissos, Crete. Typological and iconographical problem Στυλιανός Κατάκης <i>Stylianos Katakis</i> 419
Ταφή νέας γυναίκας από την Ακραϊφία: μια άωρη νεκρή του 4 ^{ου} αι. π.Χ. Burial of a young woman at Akraiphia: an aoros dead of the 4 th c. B.C. Βικτώρια Σαμπεταί <i>Victoria Sabetai</i> 305	Διπλή ερμαϊκή στήλη Σειληνού και Μαινάδας Double hermaic stela of a silen and a maenad Μπάραμπα Σμιτ-Δούνα <i>Barbara Schmidt-Dounas</i> 429
Κάνθαροι με φαλλόμορφη προχοή από το ιερό στην ακρόπολη της Μινώας Αμοργού Kantharoi with phallus-shaped spout from the acropolis of Minoa on Amorgos Βασιλική Παππά <i>Vasiliki Pappa</i> 315	Η επιτύμβια στήλη της Φαύστας και του Μυρίνη από την Αττική The grace stela of Fausta and Myrene from Attica Άννα-Βασιλική Καραπαναγιώτου <i>Anna Vassiliki Karapanagioutou</i> 435
Ανάγλυφος κρατήρας με διονυσιακό θίασο από τις Πέτρες Φλώρινας A relief krater with dionysiac thiasus from Petres Florinas Πολυξένη Αδάμ-Βελένη <i>Polyxeni Adam-Veleni</i> 323	Η επιτύμβια στήλη του Τυρρυσσάιου Φιλοξένου από το Μουσείο της Βέροιας The funerary stela of Tyrissaios Philoxenos from the Museum of Beroia Αγγελική Κουκουβού <i>Angeliki Koukouvou</i> 441
Άνδρείκελον, το χρώμα του δέρματος στην αρχαία ελληνική ζωγραφική Andreikelon, the skin colour in ancient greek painting Χαρίκλεια Μπρεκουλάκη <i>Hariclia Breoulaki</i> 339	IV. Μικροτεχνία
	Γυάλινα και φαγεντιανά μικροαντικείμενα από τη νότια Ρόδο Glass and faience objects from south Rhodes Παύλος Τριανταφυλλίδης <i>Pavlos Triantafyllidis</i> 453
	Χάλκινα εξαρτήματα (πόρτες) γυναικείων ζωνών από κατασχέσεις στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Συμβολή στη μελέτη της μακεδονικής μεταλλοτεχνίας Bronze buckles for women's belts from confiscations at the National Archaeological Museum. A contribution to the study of macedonian metalworking Ρόζα Προσκυνητοπούλου <i>Rosa Proskynitopolou</i> 459

Ο διπλός πέλεκυς στο νεκροταφείο της Νέας Φιλαδέλφειας The double axe in the cemetery of Nea Philadelpheia <i>Βασιλική Μισαηλίδου-Δεσποτίδου Vasiliki Misailidou-Despotidou</i> 471	Ανάγλυφο Πάνα από το ιερό Απόλλωνα, Νυμφών και Πάνα στον «Μαύρο Βράχο» Σιδηροκάστρου Pan's marble relief from the rock sanctuary "Mavros Vrachos" (i.e. Black rock), dedicated to Apollo, the Nymphs and Pan, in Sidirokastro, Serres, Greece <i>Κατερίνα Περιστερή Katerina Peristeri</i> 575
Μια σπάνια κοροπλαστική εκδοχή της χρυσελεφάντινης φειδιακής Αθηνάς A rare coroplastic version of Pheidias' chryselephantine statue of Athena <i>Άγγελος Δεληβορριάς Aggelos Delivorrias</i> 481	Μία ενεπίγραφη αγνύθα από τη Συλλογή Γιαμαλάκη στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου και τα Ωσχοφόρια An inscribed loomweight from the Giamalakis Collection (Archaeological Museum of Herakleion) and the Oschophoria <i>Μαρία Κουτσουμπάου Maria Koutsoumpou</i> 579
Πήλινο ειδώλιο αστραγαλιζούσας νέας από την Ερέτρια (ΕΑΜ 12112) Terracotta figurine of a young female knucklebone player from Eretria (NM 12112) <i>Μαρία Χιδίρογλου Maria Chidiroglou</i> 493	Αναθηματικός κιονίσκος στον Δία Ύψιστο από τα Πλανά Χαλκιδικής Votive kioniskos to Zeus Hypsistos from «Plana», Chalcidice <i>Κατερίνα Τζαναβάρη Katerina Tzanavari</i> 587
Δαχτυλίδι με ορφικό συμβολισμό από το νεκροταφείο της αρχαίας Πύδνας Ring with orphic symbolism from the cemetery of Ancient Pydna <i>Ελισάβετ-Μπεττίνα Τσιγαρίδα Elizabeth-Bettina Tsigarida</i> 503	«Αρτέμιδι Σιβονική...». Περιπτώσεις τοπικών λατρειών Άρτεμης στη Μακεδονία «Αρτέμιδι Σιβονική...». Cases of local cults of Artemis in Macedonia <i>Καλλιόπη Χατζηνικολάου Kalliopi Chatzinikolaou</i> 601
...χρυσού τ' ἠλέκτρον τὲ καὶ ἄργυρον ἢ δ' ἑλέφαντος... Ελεφάντινα αντικείμενα από τον τάφο της Κρίσεως και οι συμβολικές χρήσεις του ελεφαντόδοντου από την «ελίτ» ...Of gold and amber and silver and ivory... Ivory artefacts of the tomb of Judgement and the symbolic uses of ivory by the "elite" <i>Ευαγγελία Στεφανή Evangelia Stefani</i> 509	Auch im Tod vereint Μαζί και στο θάνατο <i>Imma Kilian-Dirlmeier Imma Kilian-Dirlmeier</i> 609
Μία απεικόνιση του Έρωτα και της Ψυχής σε μετάλλιο πυξίδα από την ελληνιστική νεκρόπολη της Αμφίπολης A representation of Eros and Psyche on a pyxis from the hellenistic necropolis of Amfipolis <i>Ηλέκτρα Ζωγράφου Electra Zografou</i> 523	VI. Νομισματική, επιγραφική, ιστορία
Πεσσός παιχνιδιού από το Δίον A game counter from Dion <i>Σεμέλη Πινγιάτογλου Semeli Pingiatoglou</i> 529	Αργυρή έκδοση με κεφαλή ίππου από τη Σερμυλία. Παρατηρήσεις για την απόδοση μικρών υποδιαίρεσεων του αυτού τύπου στον Αλέξανδρο Α' της Μακεδονίας A silver fraction with horse's head/incuse type from Sermylia. Comments on the attribution of small fractions of the same type to Alexander I of Macedon <i>Χρήστος Γκατζόλης, Σελήνη Ψωμά Christos Gatzolis, Selene Psoma</i> 617
Αργυρό ριπίδιο από την πόλη της Ρόδου Silver fan from the city of Rhodes <i>Βασιλική Πατσιαδά Vassiliki Patsiada</i> 535	Sacerdotal vessels and jewellery Ιερατικά αγγεία και κοσμηματοτεχνία <i>Δέσποινα Ιγνατιάδου Déspoiina Ignatiáδου</i> 621
Νέο ψηφιδωτό δάπεδο από τη Βέροια New mosaic floor from Veroia <i>Νεκτάριος Πουλακάκης Nektarios Poulakakis</i> 545	Συνθήκη συμμαχίας Ιεραπυτνίων - Απταραίων Treaty of alliance between Hierapytna and Aptaera <i>Βίλη Αποστολάκου Vili Apostolakou</i> 629
Πήλινη ημίτομη μήτρα λύχνου πρωτοβυζαντινών χρόνων από την Κω και ζητήματα εργαστηρίων κατασκευής λύχνων στα Δωδεκάνησα Clay upper matrix of an early byzantine lamp from Kos and associated issues concerning lamp production workshops in the Dodecanese <i>Αγγελική Κατσιώτη Aggeliki Katsiotti</i> 555	Αδημοσίευτες επιγραφές άγνωστης προέλευσης από το επιγραφικό σύνταγμα (corpus) του πρώην νομού Ρεθύμνης Unpublished inscriptions of unknown provenance from the epigraphical corpus of the Rethymno prefecture <i>Γιάννης Τζιφόπουλος Yannis Tzifopoulos</i> 637
V. Λατρείες, ταφικά έθιμα	Statiēni: μια οικογένεια απελεύθερων σε λατινική επιγραφή από την περιοχή του Δρυμού Statiēni: A family of freedmen in a latin inscription from the region of Drymos <i>Ηλίας Σβέρκος Elias Sverkos</i> 643
Η λατρεία του Διονύσου στην Έδεσσα The cult of Dionysus at Edessa <i>Εμμανουήλ Βουτιράς Emmanouil Voutiras</i> 563	Άνθρωποι, ιδέες και αγαθά στα κύματα της Αδριατικής: οι επαφές μεταξύ Ιταλίας και δυτικής Πελοποννήσου μέσα από τις γραπτές πηγές και τα υλικά κατάλοιπα (3 ^{ος} -1 ^{ος} αι. π.Χ.) People, ideas and goods across the Adriatic: contacts between Italy and the western Peloponnese in the light of written sources and material culture, 3 rd -1 st c. BC <i>Σοφία Ζουμπάκη Sophia Zoumbaki</i> 653
Η λατρεία του θεού Διονύσου στη Λήμνο και ο λήμνιος οίνος The worship of Dionysus god in Lemnos and the wine of Lemnos <i>Λίλλιαν Αχειλαρά Lillian Acheilara</i> 569	

Νέο ψηφιδωτό δάπεδο από τη Βέροια

Το 2009 διενεργήθηκε από την ΙΖ' ΕΠΚΑ σωστική ανασκαφική έρευνα σε οικοπέδο της Βέροιας, ιδιοκτησίας Αριστείδη Πασίδη, επί της οδού Γρ. Ξενοπούλου 4 (Ο.Τ. 58β)¹ (Σχ. 1). Το οικοπέδο βρίσκεται κοντά στο νότιο τείχος της πόλης στη συνοικία της Κυριώτισσας, η οποία έχει χαρακτηριστεί ως ιστορικός τόπος και πλησίον δύο κηρυγμένων διατηρητέων μνημείων, του Ναού της Υπαπαντής (Ναός Παναγούδας) και του Αγ. Βλάσιου. Η ανασκαφική έρευνα είχε ως αποτέλεσμα τον εντοπισμό εννέα διαφορετικών φάσεων χρήσης του χώρου που χρονολογούνται από τον 4^ο αι. π.Χ. ως και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Στη σημαντικότερη από αυτές ανήκει τμήμα κτηρίου της ύστερης ρωμαϊκής εποχής, κοσμημένο με ψηφιδωτό δάπεδο² (Σχ. 2, Εικ. 1).

Από το κτήριο αυτό, που είχε προσανατολισμό από ΒΔ προς ΝΑ, σώθηκε πολύ αποσπασματικά μικρό τμήμα του δυτικού τοίχου του χώρου³. Στην ανατολική πλευρά το κτήριο ορίζεται από άλλο τοίχο παράλληλο στον παραπάνω⁴. Οι τοίχοι που ορίζουν το ψηφιδωτό έχουν πάχος μικρότερο από το συνηθισμένο και πιθανότατα ανήκουν σε διαχωριστικούς τοίχους δωματίου στο εσωτερικό του κτηρίου και όχι σε εξωτερικούς του τοίχους. Ωστόσο, παρά την ελάχιστη διατήρησή τους, η παρουσία τους είναι σημαντική γιατί βεβαιώνουν το πλάτος του χώρου στο οποίο τοποθετήθηκε το ψηφιδωτό δάπεδο, το οποίο προσδιορίζεται με ακρίβεια στα 5,93 μ. Δεν σώθηκαν στα όρια του οικοπέδου υπολείμματα των τοίχων από τη βόρεια και τη νότια πλευρά του χώρου. Το μέγιστο σωζόμενο μήκος του ψηφιδωτού είναι 3,11 μ. και το ελάχιστο 0,39 μ.

Το ψηφιδωτό δάπεδο σώθηκε σε σχετικά καλή κατάσταση και φέρει αποκλειστικά γεωμετρικό διάκοσμο (Σχ. 3, Εικ. 2). Είναι κατασκευασμένο με κομμένες λίθινες, ασβεστολιθικές και μαρμάρινες, καθώς και πήλινες ψηφίδες, στην τεχνική *opus tessellatum*. Οι ψηφίδες είναι τετράγωνες, ορθογώνιες, τριγωνικές, πολυγωνικές ή τραπεζιόσχημες και έχουν διαστάσεις από 1,5 ως 4 εκ. και κατά μέσο όρο 2,5 εκ. Χρησιμοποιούνται ψηφίδες λευκές μαρμάρινες, γκριζες και μαύρες ασβεστολιθικές και κεραμιδί πήλινες. Επομένως, γίνεται χρήση τεσσάρων διαφορετικών χρωμάτων. Ωστόσο, η διαφορά του λευκού με το γκριζό δεν είναι ιδιαίτερα έντονη και το

Νεκτάριος Πουλακάκης

Αρχαιολόγος
ΙΖ' Εφορεία Προϊστορικών
και Κλασικών Αρχαιοτήτων
Έδεσσα
polakn@gmail.com

1. Για την ανασκαφή, βλ. Ν. Πουλακάκης, ΑΔ 64 (2009), Β'2 Χρον., (υπό έκδοση).
2. Στην ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου και τον καθαρισμό του ψηφιδωτού εργάστηκαν οι εργάτες Δημ. Ουτσετάρης και Α. Κωσταντινίπουλος. Η αποκόλληση του ψηφιδωτού πραγματοποιήθηκε από τον συντηρητή της ΙΖ' ΕΠΚΑ Σ. Μπογοίτση με τη βοήθεια του συντηρητή Ν. Σγούρου. Τα σχέδια οφείλονται στην εξαιρετική εργασία του σχεδιαστή Θ. Τηλιόπουλου. Σε όλους οφείλονται θερμές ευχαριστίες. Για τις παρατηρήσεις της επί του κειμένου και γενικά για τις συζητήσεις για το θέμα οφείλω θερμές ευχαριστίες στην ομότιμη καθηγήτρια του Α.Π.Θ. Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά. Για τη μετάφραση της περίληψης ευχαριστώ θερμά τον φίλο Κ. Αρβανίτη, λέκτορα μουσειολογίας στο Πανεπιστήμιο του Manchester. Ευχαριστώ επίσης το προσωπικό του Κέντρου Βυζαντινών Ερευνών του Α.Π.Θ. για τις διευκολύνσεις κατά τη μελέτη του ψηφιδωτού.
3. Ο τοίχος έχει μήκος 1,37 μ., μέγιστο πλάτος 0,37 μ. και σωζόμενο ύψος 0,20 μ.
4. Ο τοίχος αυτός σώθηκε σε μήκος 0,95 μ., πλάτος 0,36 μ. και ύψος 0,25 μ. περίπου.

Εικ. 1. Γενική άποψη του οικοπέδου Αρ. Πασίδη από Β.

Εικ. 2. Γενική άποψη του ψηφιδωτού δαπέδου από Α.

Εικ. 3. Το δυτικό τμήμα του ψηφιδωτού δαπέδου από ΒΔ.

ψηφιδωτό δίνει περισσότερο την εντύπωση τριχρωμίας παρά τετραχρωμίας.

Η διάταξη της διακόσμησης έχει ως εξής: στις δύο άκρες διαμορφώνονται ενιαίες ζώνες πλάτους 0,60 μ., χωρίς την απόδοση κοσμήματος (Σχ. 4, Εικ. 3). Είναι κατασκευασμένες από πήλινες τετράγωνες ή ορθογώνιες ως επί το πλείστον αλλά και πολυγωνικές ψηφίδες. Οι ψηφίδες είναι τοποθετημένες σε σειρά, ενώ σε σημεία στην εξωτερική πλευρά των ζωνών έχουν ακανόνιστη διάταξη.

Ακολουθεί ζώνη, πλάτους 0,64 μ., με γκρίζες ακανόνιστες ασβεστολιθικές ψηφίδες, η οποία κοσμείται με συνεχόμενα κατά κορυφήν τετράγωνα (Εικ. 4). Τα τετράγωνα αποδόθηκαν με μαρμάρινες ακανόνιστες (ορθογώνιες, τρίγωνες, τετράγωνες, τραπεζιόσχημες) λευκές ψηφίδες. Η κορυφή των τετραγώνων φθάνει στα όρια της ζώνης. Μέσα σε κάθε τετράγωνο εγγράφεται συμπαγής κύκλος, διαμέτρου 0,27 μ. περίπου, ο οποίος αποτελείται από πήλινες τετράγωνες, ορθογώνιες ή πολυγωνικές ψηφίδες σε κερα-

μιδί χρώμα. Στο κέντρο του κύκλου τοποθετείται σταυρόσχημο κόσμημα από μαρμάρινες λευκές ψηφίδες⁵.

Είναι αξιοπαρατήρητο ότι οι κορυφές των τετραγώνων της μίας ζώνης δεν βρίσκονται στην ίδια ευθεία με τις κορυφές των τετραγώνων στην άλλη ζώνη, όπως θα περίμενε κανείς, αλλά στο κέντρο του τριγώνου που σχηματίζεται μεταξύ των τετραγώνων. Η ασυμμετρία αυτή έχει προφανώς σχέση με τον τρόπο και το σημείο έναρξης της σχεδίασης στη ζώνη αυτή και αποτελεί ένδειξη ότι η ζώνη με τα τετράγωνα και τους κύκλους, καθώς και η εξωτερική ζώνη με τις πήλινες ψηφίδες περιέκλειε και από τις τέσσερις πλευρές τον κεντρικό χώρο.

Η διευθέτηση των ψηφίδων στη ζώνη αυτή αποκαλύπτει τον τρόπο εργασίας του ψηφιδότη: όπως φαίνεται, κατασκευάζονταν πρώτα τα σταυρικά κοσμήματα στο κέ-

5. Το μήκος της κεραίας του σταυρικού κοσμήματος κυμαίνεται μεταξύ 0,065 – 0,070 μ.

Εικ. 4. Λεπτομέρεια της ζώνης με κατά κορυφήν τετράγωνα στο δυτικό τμήμα του ψηφιδωτού.

Εικ. 5. Γενική άποψη του κεντρικού τμήματος του ψηφιδωτού από ΒΔ.

Εικ. 6. Λεπτομέρεια του αβακωτού κοσμήματος.

ντρο του κύκλου και τα εξωτερικά γραμμικά στοιχεία σε ενιαία καμπύλη ή ευθεία γραμμή, το όριο του κύκλου και τα όρια των τετραγώνων, και στη συνέχεια γεμίζονταν τα εσωτερικά πεδία (Εικ. 4).

Ολόκληρη η κεντρική ζώνη του ψηφιδωτού (Σχ. 4, Εικ. 5), πλάτους 3,45 μ., χωρίστηκε σε δύο άνισου πλάτους διάχωρα με ταινία από τρεις σειρές πήλινων ψηφίδων διαφόρων σχημάτων, πλάτους 0,09 μ. Το δυτικό διάχωρο έχει πλάτος 1,20 μ. και αποτελείται από έξι σειρές τετραγώνων. Το κάθε τετράγωνο, διαστάσεων 0,20x0,20 μ. περίπου, αποτελείται από ακανόνιστες ψηφίδες διαφορετικού χρώματος και υλικού χωρίς να υπάρχει απόλυτη συμμετρία. Στο σωζόμενο τμήμα υπάρχουν τα εξής τετράγωνα: 1. τετράγωνα με πήλινες ψηφίδες σε κεραμιδί χρώμα, 2. τετράγωνα με μαρμαρίνες ψηφίδες λευκού χρώματος, 3. τετράγωνα με ασβεστολιθικές ψηφίδες γκριζου χρώματος και 4. τετράγωνα μαύρου ή σκούρου γκριζου χρώματος ψαμμιτικού λίθου.

Το ανατολικό διάχωρο έχει πλάτος 2,16 μ. Διακοσμείται

από σύνθετα αβακωτά κοσμήματα, τα οποία αποτελούνται από αντιθετικά τοποθετημένες ίδιου χρώματος γωνίες εξωτερικά και από αντιθετικά τετράγωνα ίδιου χρώματος εσωτερικά. Δεν υπάρχει απόλυτη συμμετρία στη χρήση των ίδιων χρωμάτων για τον σχηματισμό του κοσμήματος (Εικ. 6). Τα τετράγωνα στο εσωτερικό του αβακωτού κοσμήματος έχουν διαστάσεις 0,165x0,165 μ.

Το συγκεκριμένο κόσμημα επαναλαμβάνεται τρεις φορές στο υπάρχον πεδίο, χωρίς όμως να φθάνει τη ζώνη με τα κατά κορυφήν τετράγωνα. Το ανατολικότερο αβακωτό πλαίσιο δεν σώθηκε σε όλο του το πλάτος. Ωστόσο ο χώρος που υπάρχει είναι μεγαλύτερος από το πλάτος ενός τετραγώνου και η απόσταση που απομένει έως τη ζώνη με τα κατά κορυφήν τετράγωνα θα πρέπει να αποκατασταθεί με μια ταινία από έξι σειρές πήλινων ψηφίδων, πλάτους 0,18 μ.

Οι ψηφίδες είναι πακτωμένες σε κονίαμα, το οποίο αποτελείται από ασβέστη, τριμμένο κεραμίδι και άμμο. Το υπόστρωμα αυτό του ψηφιδωτού έχει πάχος περίπου 2,5 εκ. και πατά πάνω στο στρώμα καταστροφής του χώρου της πρώιμης αυτοκρατορικής εποχής, όπως δείχνουν τμήματα κεραμίδων οροφής ακριβώς κάτω από το ψηφιδωτό. Σε ορισμένα σημεία και όπου απαιτήθηκε για να εξομαλυνθούν οι κοιλότητες του εδάφους στρώθηκε ένα καθαρό στρώμα χρώματος, ανοικτού καστανού χρώματος, πάνω στο οποίο τοποθετήθηκε το υπόστρωμα του ψηφιδωτού. Η παραπάνω πρακτική διαπιστώνεται στην ανατολική πλευρά του ψηφιδωτού.

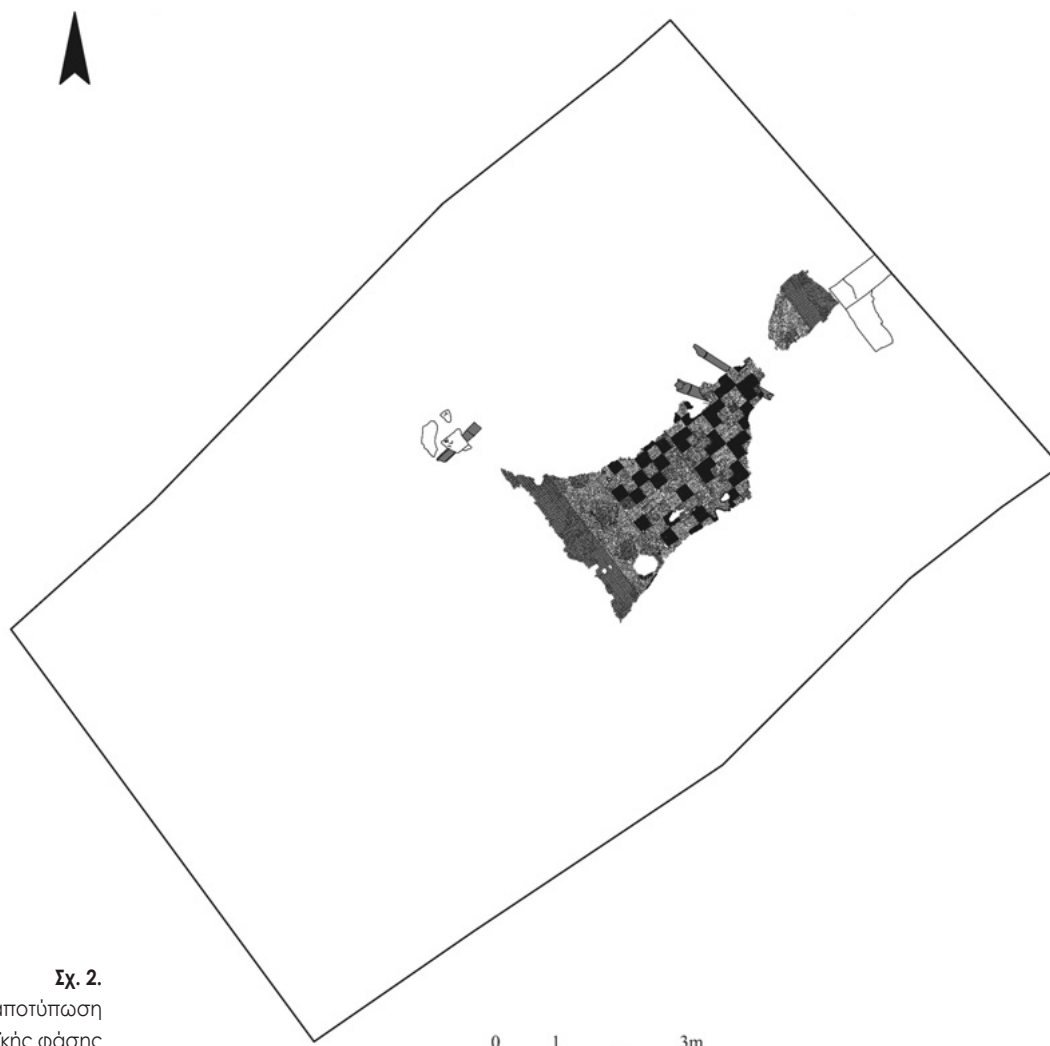
Σε κάποια σημεία, κυρίως στη νότια πλευρά, το ψηφιδωτό δάπεδο έχει καταστραφεί από μεταγενέστερες της φάσης κατασκευής του επεμβάσεις που δημιούργησαν κυκλικές ή ακανόνιστες οπές.

Στη Βέροια και στη χώρα της έχει αποκαλυφθεί πλήθος ψηφιδωτών δαπέδων, αρκετά από τα οποία χρονολογούνται στη ρωμαϊκή εποχή και μάλιστα στον 3^ο αι. μ.Χ.⁶

6. Γενικά για τα ψηφιδωτά δάπεδα της Βέροιας, βλ. Πέτκος 1993-1994, 262-274, Πέτκος 1993, 30-107, όπου η παλαιότερη βιβλιογραφία: Ασημακοπούλου-Ατζακά 2003, 18-29 και ειδικότερα για τα ρωμαϊκά ψηφιδωτά, 18-21.

Σχ. 1.
Κάτοψη της Βέροιας. Σημειώνεται η θέση των τειχών και σε κύκλο η θέση του οικοπέδου.

Σχ. 2.
Σχεδιαστική αποτύπωση της υστερορωμαϊκής φάσης του οικοπέδου Αρ. Πασιδη.

Τα ψηφιδωτά αυτά παρουσιάζουν κοινά χαρακτηριστικά με τα δάπεδα του ελληνικού χώρου την εποχή αυτή⁷. Έχουν συνήθως γεωμετρική διακόσμηση και η επιφάνειά τους χωρίζεται σε μεγάλα διάχωρα που περιβάλλονται από πλατιά πλαίσια⁸. Είναι κατασκευασμένα με την τεχνική *opus tessellatum* και παρουσιάζουν γενικά περιορισμένη πολυχρωμία⁹. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν τα ψηφιδωτά δάπεδα του 3^{ου} αι. μ.Χ. στη συμβολή των οδών Ιπποκράτους και Προφήτου Ηλία στην πόλη της Βέροιας¹⁰, καθώς και εκείνα ενός ρωμαϊκού λουτρού στο Νησί Αλεξάνδρειας¹¹.

Σε άλλες περιπτώσεις όμως ο διάκοσμος είναι πιο πλούσιος με τη χρήση ψηφίδων σε περισσότερα χρώματα, ενώ προστίθενται ψηφίδες από υαλόμαζα. Τα θέματα σ' αυτές τις περιπτώσεις περιλαμβάνουν ανθρώπινες μορφές και παραστάσεις από το ζωικό, το θαλάσσιο και το φυτικό βασίλειο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της τάσης αυτής αποτελεί το ψηφιδωτό δάπεδο οικίας στη συμβολή των οδών Εδέσσης 13 και Μ. Αλεξάνδρου που χρονολογείται στον 3^ο αι. μ.Χ.¹².

Τα διακοσμητικά μοτίβα που χρησιμοποιούνται για τη σύνθεση του νέου ψηφιδωτού δαπέδου από το οικοπέδο Αρ. Πασίδη δεν εντάσσονται απόλυτα στην παράδοση αυτή, αλλά το θέμα και η σύνθεση των διακοσμητικών στοιχείων τους επηρεάζονται σαφέστατα και έχουν την έμπνευσή τους σε ψηφιδωτά δάπεδα του δυτικού τμήματος της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.

Συγκεκριμένα το αβακωτό κόσμημα με τις αντιθετικού χρώματος γωνίες και τα εγγεγραμμένα τετράγωνα συναντάται σε ψηφιδωτά δάπεδα στη Ρώμη ήδη από το τέλος του 1^{ου} αι. μ.Χ.¹³, σε δύο παραδείγματα από το επίγειό της Όστια¹⁴ και σε ένα ψηφιδωτό από την Brescia¹⁵. Στα ιταλικά εργαστήρια θα πρέπει να δημιουργήθηκε το συγκεκριμένο διακοσμητικό μοτίβο, το οποίο είχε ευρεία διάδοση στο δυτικό τμήμα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας μέχρι και τον 4^ο αι. μ.Χ. Παραδείγματα του θέματος αυτού εμφανίζονται

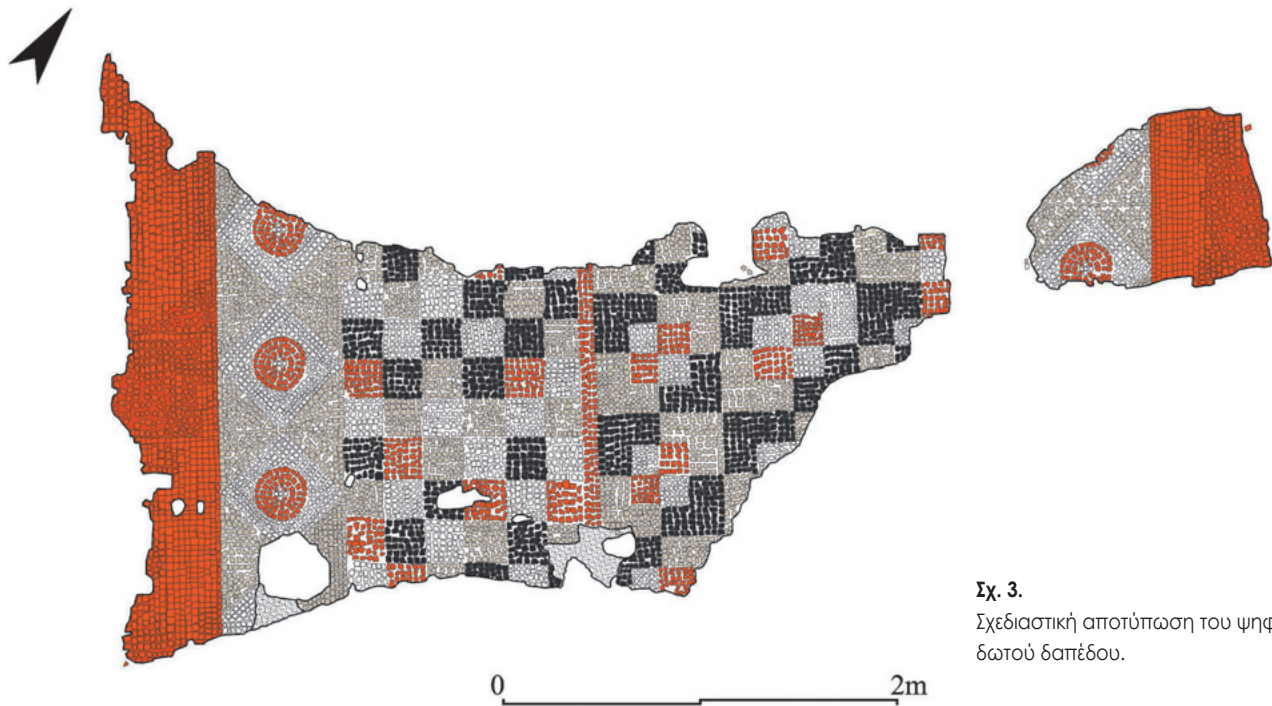
σε τρία ψηφιδωτά δάπεδα από την Merida στην Ισπανία¹⁶, σε πέντε ψηφιδωτά δάπεδα από ρωμαϊκές επαύλεις στη Βρετανία¹⁷ και σε ένα ψηφιδωτό δάπεδο από την Αυστρία¹⁸. Κανένα, ωστόσο, ακριβές παράλληλό του δεν γνωρίζουμε από το ανατολικό τμήμα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και είναι η πρώτη φορά που παρουσιάζεται εδώ. Τα πρωιμότερα παραδείγματα από την Ιταλία είναι κατασκευασμένα με την ασπρόμαυρη τεχνική¹⁹, όμως σε μεταγενέστερα ψηφιδωτά χρησιμοποιούνται ψηφίδες με περισσότερα χρώματα.

Το πλησιέστερο παράλληλο του συγκεκριμένου διακοσμητικού θέματος στη Μακεδονία και γενικά στο ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας συναντάται στο δυτικό διάχωρο του χώρου Α1 ενός ψηφιδωτού δαπέδου από τη ρωμαϊκή έπαυλη στο Μπαλτανέτο της Νάουσας²⁰. Στην έπαυλη αυτή, η οποία ανήκει στη χώρα της αρχαίας πόλης Μιέζας, εντοπίστηκε μια σειρά έξι ψηφιδωτών δαπέδων με αποκλειστικά γεωμετρικό διάκοσμο και σε ένα από αυτά υπάρχει μια παραλλαγή του συγκεκριμένου αβακωτού κοσμήματος²¹. Τα ψηφιδωτά αυτά είναι ασπρόμαυρα αλλά σε κάποια σημεία χρησιμοποιείται και το ερυθρό χρώμα. Έχουν κατασκευαστεί με την τεχνική *opus tessellatum*, αλλά είναι πιο επιμελημένα από το ψηφιδωτό του οικοπέδου Αρ. Πασίδη. Χρονολογούνται από τον ανασκαφέα τους Φ. Πέτσα με βάση το θεματολόγιο, την τεχνοτροπία τους αλλά και τα ανασκαφικά δεδομένα στον 2^ο αι. μ.Χ.²². Σ' αυτά αναγνωρίζεται έντονη επίδραση από δυτικά πρότυπα²³.

Στο δυτικό διάχωρο τα τετράγωνα τοποθετούνται κατά κύριο λόγο τυχαία, παρά το γεγονός ότι σε ορισμένα σημεία διατάσσονται με το ίδιο χρώμα κατά κορυφήν. Ίσως η αρχική πρόθεση του ψηφιδωτού κατά τη σχεδίαση ήταν η δημιουργία διαφορετικού χρώματος σειρών τετραγώνων κατά

7. Για τα ρωμαϊκά ψηφιδωτά στην Ελλάδα, βλ. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1973, Waywell 1979, 293-321, Bruneau 1981, 320-346, Kolarik 1982, 372-384, Hellenkemper Salies 1986, 241-284, Kankeleit 1994.
8. Για τη γεωμετρική διακόσμηση στα ρωμαϊκά ψηφιδωτά, βλ. αναλυτικά Salies 1974, 1-178.
9. Ασημακοπούλου-Ατζακά 2003, 20.
10. Πέτκος 1993, 36, 44 αρ. 3, σχ. 4, πίν. 2, Ασημακοπούλου-Ατζακά 2003, 20-21 εικ. 4.
11. Για τα ψηφιδωτά δάπεδα στο ρωμαϊκό λουτρό στο Νησί Αλεξάνδρειας τα οποία χρονολογούνται στον 3^ο-4^ο αι. μ.Χ., βλ. Ανδρειωμένου 1966, 24-29, Ανδρειωμένου 1968, 60-64, Ασημακοπούλου-Ατζακά 1973, 241-242 αρ. 47, πίν. 24α, Ασημακοπούλου-Ατζακά 1998, 164-165, 172, Kolarik 1982, 376 εικ. 480, Kankeleit 1994, 45-46, 205-207 αρ. 117, Πέτκος 1993, 37-38, 53 αρ. 20, σχ. 26, πίν. 19.
12. Πέτκος 1993, 36-37, 45-46 αρ. 4, σχ. 5-8, πίν. 3-7, Ασημακοπούλου-Ατζακά 2003, 20, 23, εικ. 6-7.
13. Blake 1936, 79 πίν. 8.4 (Αγορά του Τραϊανού), Morricone Matini 1967, 75-76 αρ. 72, εικ. 32 («Ponte di Caligola», τέλος 1^{ου} αι. μ.Χ.), Morricone 1973, 510 εικ. 507.7, Balmelle κ.α. 1985, 176-177, πίν. 117c, Ungaro & Vitti 2001, 395 εικ. 4.2.
14. Becatti 1961, 176, 328 αρ. 325, πίν. XXXVI, 83 αρ. 132, εικ. 20.
15. Morandini & Lachin 2004, 134 και σημ. 24, 138, εικ. 8.

16. Πρόκειται για ένα ψηφιδωτό από την Alcazaba του 2^{ου} αι. μ.Χ., βλ. Freijeiro 1978, 34-35 αρ. 16, πίν. 27B, ένα από την Casa del Mitreo του 2^{ου} αι. μ.Χ., βλ. Freijeiro 1978, 40 αρ. 23, πίν. 47 και ένα από την Casa del Anfiteatro του 3^{ου} αι. μ.Χ., βλ. Freijeiro 1978, 43 αρ. 33, πίν. 67.
17. Neal & Cosh 2002, 100-101 αρ. 25.20, σχ. 56, 170 αρ. 55.12, σχ. 128, 170 αρ. 55.14, εικ. 130, 189 αρ. 58.2, εικ. 158, Tebby 1994, 275-276 εικ. 2.1. Επίσης συναντάται σε ψηφιδωτό από οικία στο Silchester που χρονολογείται μεταξύ του 140-160 μ.Χ., βλ. Field 1998, 12-13, Johnson 2002, 21 πίν. 11, Neal & Cosh 2009, 210-211 αρ. 321.40, εικ. 171.
18. Jobst 1985, 44.
19. Για τα ασπρόμαυρα ψηφιδωτά, Dunbabin 1999, 53-68, Ασημακοπούλου-Ατζακά 2003β, 49-51.
20. Για τη ρωμαϊκή έπαυλη στο Μπαλτανέτο και τα ψηφιδωτά της δάπεδα, Πέτσας 1963, 61-79 πίν. 43-53, Πέτσας 1964, 24-34 πίν. 11-13, Πέτσας 1965, 36-38 πίν. 43, Πέτσας 1966, 30-31 πίν. 12α, Πέτσας 1966-1967, 339 πίν. 50γ-50δ, Kolarik 1982, 376 εικ. 478-479, Πέτκος 1993, 33-34, 52 αρ. 18, σχ. 23-25, Kankeleit 1994, 199-200, αρ. 111, Κουκουβού & Ψαρρά 2004, 241 εικ. 10, Ασημακοπούλου-Ατζακά 2003, 19.
21. Στην περίπτωση αυτή όμως παρεμβάλλονται τετράγωνα μεταξύ των γωνιών και σχηματίζεται σταυρός στο κέντρο. Σχέδιο του κτηρίου με το σύνολο των ψηφιδωτών δαπέδων δημοσιεύεται από τον Πέτσα 1964, παρένθετος πίναξ Α'.
22. Το Έργον 1963, 49. Η Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά 2003, 19, τα τοποθετεί στο τέλος του 2^{ου} αι. μ.Χ., ενώ ο Waywell 1979, 296 αρ. 13, στο πρώτο μισό του 2^{ου} αι. μ.Χ.
23. Ασημακοπούλου-Ατζακά 2003, 19.

Σχ. 3.
Σχεδιαστική αποτύπωση του ψηφιδωτού δαπέδου.

κορυφήν, όπως απαντάται σε πολλά ψηφιδωτά δάπεδα²⁴.

Οι απλές ζώνες με τα κατά κορυφήν τετράγωνα είναι πολύ δημοφιλείς στα απρόμαυρα ψηφιδωτά του 1^{ου} και 2^{ου} αι. μ.Χ. σε πολλές περιοχές του δυτικού τμήματος της αυτοκρατορίας²⁵. Η ζώνη με απλή σειρά κύκλων, στο κέντρο των οποίων υπάρχει οδοντωτό σταυρικό σχήμα, χωρίς όμως να περιέχονται σε τετράγωνα, εμφανίζεται σε ψηφιδωτό του ύστερου 2^{ου} ή του πρώιμου 3^{ου} αι. μ.Χ. από την Farnesina²⁶. Σε άλλα ψηφιδωτά δάπεδα παρουσιάζεται ζώνη με κατά κορυφήν τετράγωνα στο κέντρο των οποίων υπάρχει σταυρικό κόσμημα, όχι όμως και κύκλος²⁷, ενώ σε ψηφιδωτό δάπεδο από ρωμαϊκή οικία στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου απαντάται ζώνη με κατά κορυφήν τετράγωνα, στο εσωτερικό των οποίων υπάρχει μικρότερο τετράγωνο και στο κέντρο του μια ψηφίδα²⁸.

Στη Βέροια οι ζώνες με τα κατά κορυφήν τετράγωνα στο κέντρο των οποίων υπάρχει σταυρικό κόσμημα, χωρίς όμως τον κύκλο²⁹ ή μικρότερα τετράγωνα³⁰, εμφανίζονται σε ψηφιδωτά του 3^{ου} αι. μ.Χ. Σε άλλο ψηφιδωτό, επίσης του 3^{ου} αι. μ.Χ., υπάρχει ζώνη με τετράγωνα σε αποστάσεις μεταξύ τους³¹. Εξάλλου, σε ψηφιδωτό του ύστερου 5^{ου} ή 6^{ου} αι. μ.Χ. συναντάται ζώνη με τετράγωνα μέσα στα οποία υπάρχει συμπαγής κύκλος, χωρίς σταυρικό κόσμημα όμως

στο κέντρο³². Ωστόσο, ο ακριβής συνδυασμός και των τριών διακοσμητικών στοιχείων δεν εντοπίστηκε σε κανένα άλλο ψηφιδωτό δάπεδο. Παρουσιάζεται εδώ για πρώτη φορά και πρέπει να αποτελεί έμπνευση του τοπικού εργαστηρίου που πιστεύουμε ότι κατασκεύασε το ψηφιδωτό.

Σε οψιμότερα ψηφιδωτά δάπεδα τα κατά κορυφήν τετράγωνα θα εξελιχθούν σε ρόμβους μέσα στους οποίους υπάρχει κύκλος και στο κέντρο σταυρός, όπως για παράδειγμα σε ψηφιδωτό από τη βασιλική Α' στη Νέα Αγχιάλο που χρονολογείται στον 6^ο αι. μ.Χ. ή αργότερα³³. Το ίδιο θέμα, χωρίς τον σταυρό όμως στο κέντρο του κύκλου, εμφανίζεται στη Βέροια σε ψηφιδωτά δάπεδα του 5^{ου} αι. μ.Χ.³⁴.

Οι πλατιές εξωτερικές ζώνες με τις πήλινες ψηφίδες που περιβάλλουν το κεντρικό διάχωρο του ψηφιδωτού, παρουσιάζονται σε ψηφιδωτά δάπεδα του 3^{ου} αι. μ.Χ. από τη Βέροια³⁵. Το πλαίσιο αυτό με πήλινες ψηφίδες διαφορετικού πάχους υπάρχει επίσης σε όλα τα ψηφιδωτά δάπεδα στη ρωμαϊκή έπαυλη στο Μπαλατανέτο³⁶. Είναι αξιοσημείωτο ότι οι ζώνες αυτές είναι εξαιρετικά δημοφιλείς σε πολλά ρωμαϊκά ψηφιδωτά δάπεδα στη Βρετανία, ενώ δεν συνηθίζεται σε άλλες περιοχές³⁷.

32. Spiro 1978, αρ. 193, 560-561, πίν. 626-627.

33. Spiro 1978, 313-314 αρ. 104, πίν. 360.

34. Πέτκος 1993, 50 αρ. 13, σχ. 19, 50 αρ. 14, σχ. 20.

35. Κτήριο επί της οδού Εδέσσης 13 και Μ. Αλεξάνδρου, χώρος Ι (χωρίς να σχολιάζεται η ζώνη και το είδος των ψηφίδων), βλ. Πέτκος 1993, 45-46 αρ. 4, πίν. 3, κτήριο επί της οδού Καρακωστή και Εδέσσης 5, χώρος Ι, βλ. Πέτκος 1993, 46-47 αρ. 5, πίν. 8, οικία στον συνοικισμό Πανοράματος, 3^{ος} και 5^{ος} αι. μ.Χ., βλ. Πέτκος 1993, 53-54 αρ. 21, σχ. 28, πίν. 20.

36. Η ζώνη αυτή κυμαίνεται από 17 εκ. στο δάπεδο Ζ και 22 εκ. στο δάπεδο Β μέχρι 30-40 εκ. στο δάπεδο Γ, Πέτκος 1963, 69.

37. Βλ. για παράδειγμα Neal & Cosh 2002, 277-278, Neal & Cosh 2009, 126-129 αρ. 291.59, εικ. 82, 197 αρ. 321.9, εικ. 152, Neal & Cosh 2010, 301-302 αρ. 342.3, εικ. 275, 320-321 αρ. 348.17, εικ. 296, 326-327 αρ. 348.22, εικ. 299 κλπ.

24. Βλ. το κοντινό παράδειγμα από το δυτικό διάχωρο του ψηφιδωτού δαπέδου του χώρου Α3 στη ρωμαϊκή έπαυλη στο Μπαλατανέτο, Πέτκος 1964, παρ. 10, πίν. Α'.

25. Βλ. για παράδειγμα Lancha 1981, 28-29 αρ. 222, πίν. Ib, 290-295 αρ. 407, πίν. CLXXIII. Πρβλ. και Kolarik 1982, 378 εικ. 487, 381 εικ. 497.

26. Blake 1940, 85 πίν. 14, 1, Balmelle κ.α. 1985, 88-89 πίν. 43b.

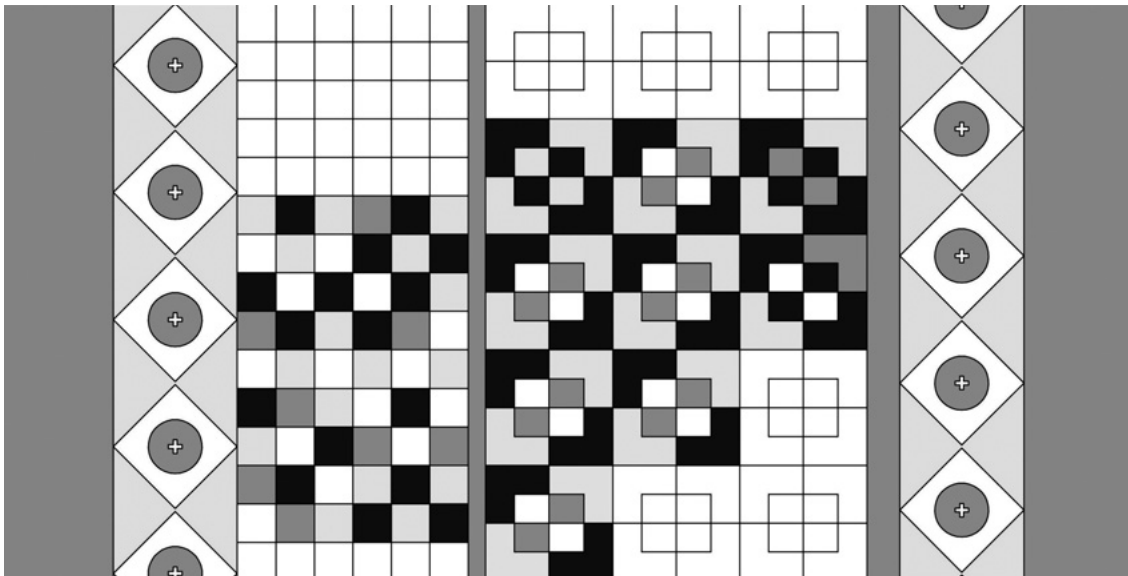
27. Lancha 1981, 118-123 αρ. 308a πίν. XLVIII, Kolarik 1982, 375 εικ. 472-473, Ασημακοπούλου-Ατζακά 1998, 199-200 αρ. 1.3.2, σχ. 8.ε, πίν. 43-44.

28. Daszewski 2005, 1145 εικ. 2.

29. Πέτκος 1993, 43-44 αρ. 1, σχ. 2, 44, αρ. 2, σχ. 3.

30. Πέτκος 1993, 46-47 αρ. 5, σχ. 9, πίν. 8.

31. Πέτκος 1993, 45-46 αρ. 4, σχ. 5-6.

Σχ. 4.
Σχεδιαστική
αποκατάσταση του
ψηφιδωτού δαπέδου.

Διακοσμητικά θέματα, εξάλλου, που χρησιμοποιούνται και σε μερικά ψηφιδωτά στην πόλη της Βέροιας και στη χώρα της προέρχονται από το δυτικό θεματολόγιο. Η πέλτη, για παράδειγμα, είναι ένα χαρακτηριστικό δυτικό στοιχείο³⁸, που χρησιμοποιείται ευρέως και σε ψηφιδωτά από το ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας. Εμφανίζεται τόσο σε ψηφιδωτά στη Βέροια³⁹, όσο και στο λουτρό στο Νησί Αλεξάνδρειας⁴⁰. Δυτική προέλευση έχει και το θέμα της «κουκουνάρας» με το φολιδωτό κόσμημα, το οποίο συναντάται σε άλλο ψηφιδωτό οικίας στη Βέροια⁴¹.

Στην περιοχή της αρχαίας Μιέζας έχουν βρεθεί και άλλα ψηφιδωτά δάπεδα που παρουσιάζουν δυτικές επιδράσεις. Σε μια υστεροελληνιστική – πρώιμη ρωμαϊκή οικία στον αγρό Βαλαβάνη αποκαλύφθηκαν ψηφιδωτά με γεωμετρικό διάκοσμο που έχουν κατασκευαστεί με την τεχνική *opus signinum*⁴², η οποία έχει αποκλειστικά δυτική προέλευση⁴³. Οι ανασκαφείς μάλιστα της οικίας υποστήριξαν ότι η κατασκευή των δαπέδων αυτών οφείλεται μάλλον σε Ρωμαίους τεχνίτες παρά σε Έλληνες, καθώς δεν υπάρχει παράδοση της χρήσης της τεχνικής αυτής στον ελληνικό χώρο⁴⁴.

Στη θέση Τσιφλίκι, επίσης, αποκαλύφθηκε μεταξύ άλλων

ένα ασπρόμαυρο ψηφιδωτό δάπεδο, το οποίο απεικονίζει ένα φανταστικό ζώο με κεφαλή γρύπα και ελισσόμενη ουρά ερπετού που περιβάλλεται από δελφίνια⁴⁵. Το ψηφιδωτό, το οποίο χρονολογείται τον 2^ο αι. μ.Χ., παρουσιάζει άμεση εξάρτηση από δυτικά πρότυπα⁴⁶. Επομένως, κατά τη ρωμαϊκή εποχή παρουσιάζονται δυτικές επιδράσεις και σε ψηφιδωτά δάπεδα της αρχαίας Μιέζας, της γειτονικής προς βορρά πόλη.

Δυτικές επιδράσεις ανιχνεύονται και σε ένα άλλο ψηφιδωτό δάπεδο από τη Μακεδονία. Στο τρικλίνιο μιας ρωμαϊκής έπαυλης στις Κάτω Κλεινές στη Φλώρινα αποκαλύφθηκε ψηφιδωτό με γεωμετρικό διάκοσμο που χρονολογείται από την ύστερη εποχή των Σεβήρων και ως πριν τα μέσα του 3^{ου} αι. μ.Χ. και το οποίο, σύμφωνα με τον Ι. Μ. Ακαμάτη, επηρεάστηκε από τα ασπρόμαυρα ψηφιδωτά δάπεδα της Δύσης⁴⁷. Δυτικές επιδράσεις παρατηρούνται και ανατολικότερα σε ψηφιδωτά στους Φιλίππους των αρχών του 4^{ου} αι. μ.Χ.⁴⁸, σε ψηφιδωτά σε ρωμαϊκή έπαυλη στην αρχαία Θράκη, στο σημερινό τμήμα της Βουλγαρίας⁴⁹, καθώς και σε αρκετά δάπεδα του νότιου ελλαδικού χώρου αλλά και της Βαλκανικής⁵⁰.

Το νέο ψηφιδωτό δάπεδο πιστεύουμε ότι κατασκευάστηκε από ένα τοπικό εργαστήριο της Βέροιας, το οποίο επηρεάστηκε μεν ως προς το θεματολόγιο και τη διάταξη των θεμάτων από δυτικά πρότυπα, αλλά παράλληλα συνθέτει δημιουργικά μεμονωμένα διακοσμητικά στοιχεία, όπως για

38. Dunbabin 1999, 211. Για το μοτίβο της πέλτης, βλ. αναλυτικά Kankeleit 1994, 197 κ.ε.

39. Πέτκος 1993, 44-45 αρ. 3, πίν. 2, 50 αρ. 13, σχ. 19.

40. Βλ. πιο πάνω σημ. 7.

41. Πέτκος 1993, 53-54 αρ. 21, σχ. 28, πίν. 20.

42. Η τεχνική αυτή χρησιμοποιείται κυρίως στα δάπεδα των οικιών στην Ιταλία (π.χ. Ρώμη, Πομπηία, Όστια κλπ.) από τον 3^ο αι. π.Χ. ως και τον 1^ο αι. μ.Χ., οπότε και παρακαμάζει, βλ. Becatti 1961, 253 κ.ε.

43. Για το ψηφιδωτό δάπεδο στην οικία του αγρού Βαλαβάνη, βλ. Αλλαμανή & Μισαηλίδου 1992, 208-212, Κουκουβού & Ψαρρά 2004, 238 εικ. 2, Ασημακοπούλου-Ατζακά 2003, 18-19. Σύμφωνα με την Ασημακοπούλου-Ατζακά 2003, 19, τα ψηφιδωτά στον αγρό Βαλαβάνη χρονολογούνται στον 1^ο αι. π.Χ. ή και στον 1^ο αι. μ.Χ.

44. Αλλαμανή & Μισαηλίδου 1992, 212. Πρβλ. και Dunbabin 1999, 211, όπου υποστηρίζει ότι η έντονη ιταλική επίδραση σε ψηφιδωτά στις δυτικές επαρχίες και στην Ελλάδα οφείλεται στη μετανάστευση τεχνιτών και εργασιτών από την Ιταλία.

45. Για τα ψηφιδωτά δάπεδα στη θέση Τσιφλίκι στα Λευκάδια Νάουσας βλ. Στίκας 1959, 85-88, πίν. 77-84, Το Έργον 1959, 60-66, Πέτσας 1966 – 1967, 339, πίν. 51β, Spiro 1978, 564-569 αρ. 196, πίν. 628-632; Bruneau 1981, 328, πίν. I.1, Kankeleit 1994, 183-184 αρ. 103, Κουκουβού & Ψαρρά 2004, 242.

46. Πέτκος 1993-1994, 262-274, Ασημακοπούλου-Ατζακά 2003, 19.

47. Για το ψηφιδωτό δάπεδο από τη ρωμαϊκή έπαυλη στις Κάτω Κλεινές Φλώρινας, Ακαμάτης 2004, 649-660, σχ. 3, εικ. 2-6, 17-18.

48. Γούναρη 2003, 204-210, 230-231, 238.

49. Valeva 1995, 251, 254-256.

50. Kolarik 1982, 374-380, Dunbabin 1999, 210-216.

παράδειγμα τον συνδυασμό των κατά κορυφήν τετραγώνων μέσα στα οποία υπάρχει κύκλος και σταυρικό κόσμημα. Η διαίρεση του κεντρικού χώρου σε δύο ανισομεγέθεις ζώνες, οι ασυμμετρίες στη σχεδίαση των διακοσμητικών θεμάτων, η διαφορά στο πλάτος των διαχωριστικών ζωνών, η μη ύπαρξη διαχωριστικής ζώνης με πήλινες ψηφίδες μεταξύ του δυτικού διαχώρου της κεντρικής ζώνης και της ζώνης με τα κατά κορυφήν τετράγωνα και η μη τήρηση της συμμετρίας στο χρώμα των ψηφίδων για τον σχηματισμό των τετραγώνων αποδεικνύουν την αμέλεια στην εργασία, την αδιαφορία για την απόλυτη συμμετρία, τον κακό υπολογισμό του διαθέσιμου χώρου και εν τέλει τον επαρχιακό χαρακτήρα του έργου. Το ενδεχόμενο κατασκευής του από Ιταλούς τεχνίτες δεν φαίνεται πολύ πιθανό.

Είναι αξιοσημείωτη η τεχνική κατασκευής του ψηφιδωτού. Οι ψηφίδες που χρησιμοποιούνται είναι όχι μόνο τετράγωνα, αλλά τρίγωνα, ορθογώνια, πολυγωνικές και τραπεζιόσχημες. Είναι προφανές ότι χρησιμοποιείται όλο το διαθέσιμο υλικό, χωρίς ο ψηφοθέτης να ενδιαφέρεται για την απόλυτη ομοιομορφία των ψηφίδων. Στο δυτικό διάχωρο της κεντρικής ζώνης χρησιμοποιεί περιστασιακά τις πήλινες κεραμιδί ψηφίδες για την κατασκευή των τετραγώνων, ίσως λόγω κακού υπολογισμού της διαθέσιμης ποσότητας του υλικού.

Το εργαστήριο αυτό, όπως αναφέρθηκε, επηρεάζεται από δυτικά πρότυπα και το ψηφιδωτό αυτό εντάσσεται έντονα σε ένα τέτοιο καλλιτεχνικό περιβάλλον. Τα ψηφιδωτά δάπεδα με τις σαφείς δυτικές επιρροές από την περιοχή της αρχαίας Μιέζας εντάσσονται στο ίδιο κλίμα. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι πρόκειται για ψηφιδωτά του ίδιου ή άλλων εργαστηρίων της Βέροιας που κατασκεύαζαν ανάλογα έργα και ήταν εγκαταστημένα στη *μεγάλη και πολυάνθρωπο* πόλη της περιοχής, έδρα του Κοινού των Μακεδόνων, Βέροια, από όπου και θα μετακινήθηκαν στη Μιέζα για την κατασκευή των ψηφιδωτών αυτών⁵¹. Ωστόσο, η απόδοση εργαστηρίων μόνο με βάση τις στυλιστικές συγγενείες έργων είναι επισφαλής και δεν υπάρχουν ακόμα τα δεδομένα που θα μας οδηγούσαν στην αποδοχή με μεγαλύτερη πιθανότητα της παραπάνω άποψης⁵².

Η διασπορά του ίδιου εικονογραφικού θέματος, όπως είναι το αβακωτό κόσμημα με τις γωνίες και τα τετράγωνα, σε μια μεγάλη έκταση του δυτικού ρωμαϊκού κράτους θα πρέπει να οφείλεται στην ύπαρξη και την κυκλοφορία τετραδίων σχεδίων, όπως έχει υποστηριχθεί⁵³. Η επιλογή, όμως, των συγκεκριμένων θεμάτων δεν μπορεί να είναι άσχετη από την έντονη ρωμαϊκή παρουσία στη Βέροια. Είναι γνωστή άλλωστε η παρουσία εγκατεστημένων Ρωμαίων

πολιτών στην πόλη, όπως μαρτυρούν τα ανθρωπωνύμια⁵⁴ και οι επιγραφές⁵⁵, οι οποίοι από πολύ νωρίς συγκροτούν κοινότητα (*conventus civium Romanum*) για την υπεράσπιση των οικονομικών τους συμφερόντων⁵⁶.

Για τη χρονολόγηση της κατασκευής του ψηφιδωτού τα δεδομένα από την ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου παρέχουν σημαντικές ενδείξεις⁵⁷. Οι αλληπάλληλες χρήσεις του χώρου ως σήμερα είχαν ως αποτέλεσμα την αποσπασματική κατάσταση διατήρησης των αρχαιολογικών στρωμάτων στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου, όχι όμως στο νοτιοδυτικό του τμήμα, όπου είχαν τελείως καταστραφεί (Σχ. 2). Παρόλα αυτά κατέστη εφικτή η κατανόηση της αρχιτεκτονικής αλληλουχίας των σωζόμενων καταλοίπων και η διάκριση εννέα διαφορετικών φάσεων χρήσης του χώρου από την ύστερη κλασική εποχή έως και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Το ψηφιδωτό δάπεδο ανήκει σε κτήριο των όψιμων αυτοκρατορικών χρόνων, πιθανότατα του 3^{ου} αι. μ.Χ., ενώ κάτω από αυτό σώθηκαν αρχιτεκτονικές φάσεις χρήσης του χώρων των ελληνιστικών και των πρώιμων αυτοκρατορικών χρόνων.

Επιπλέον το θεματολόγιο και η στυλιστική ανάλυση του ψηφιδωτού οδηγεί στο ίδιο χρονολογικό πλαίσιο και πιθανότατα στον 3^ο αι. μ.Χ., ενώ θα πρέπει να είναι μεταγενέστερο από τα ψηφιδωτά δάπεδα του Μπαλτανέτου που τοποθετούνται στον 2^ο αι. μ.Χ. Η περιορισμένη πολυχρωμία με τη χρησιμοποίηση τεσσάρων χρωμάτων⁵⁸, η οποία χαρακτηρίζει πολλά ψηφιδωτά δάπεδα του 3^{ου} αι. μ.Χ., η χρήση των πήλινων ψηφίδων που δεν εμφανίζονται ως τον 2^ο αι. μ.Χ.⁵⁹ και η απόδοση των γεωμετρικών κοσμημάτων που ανήκει ακόμα στη ρωμαϊκή παράδοση και δεν προχωρά στα σύνθετα διακοσμητικά θέματα του 4^{ου} και των επόμενων αιώνων, όπως μας είναι γνωστά από τα υπόλοιπα ψηφιδωτά της Βέροιας αλλά και από πολυάριθμα παραδείγματα της πρωτεύουσας της Μακεδονίας Θεσσαλονίκης⁶⁰, αποτελούν τα δεδομένα για την παραπάνω χρονολόγηση. Αξιοσημείωτο είναι άλλωστε ότι μεγάλος αριθμός ψηφιδωτών δαπέδων στη Βέροια, τα οποία όμως παρουσιάζουν κοινά χαρακτηριστικά με δάπεδα του υπόλοιπου ελληνικού χώρου, χρονολογείται στον 3^ο αι. μ.Χ.⁶¹.

Όσον αφορά τις ιστορικές συνθήκες της εποχής καθοριστικό σημείο για την ιστορία της πόλης είναι οι επιδρομές των Γότθων και των Ερούλων το 254 και 268 μ.Χ., οι οποίες οριοθετούν για τη Βέροια το τέλος της αρχαιότη-

51. Για τις μετακινήσεις εργαστηρίων ψηφοθετών, βλ. Ασημακοπούλου-Ατζακά 2003β, 146 και σημ. 132.

52. Γενικά για το πρόβλημα της εντοπιότητας των εργαστηρίων, Ατζακά 2011, 123-124, 136-144.

53. Ασημακοπούλου-Ατζακά 2003β, 148-149, Ατζακά 2011, 80-81, όπου η παλαιότερη βιβλιογραφία.

54. Tataki 1988, 389-400, 435-447.

55. Γουναροπούλου & Χατζόπουλος 1998, 38, 159-160 αρ. 59.

56. Γενικά για την επιλογή του θεματολογίου στα ψηφιδωτά και τον ρόλο των ιδιοκτητών, βλ. Ατζακά 2011, 94-109.

57. Για την ανασκαφική έρευνα, βλ. Ν. Πουλακάκης (σημ. 1).

58. Waywell 1979, 320, Ασημακοπούλου-Ατζακά 2003β, 76.

59. Blake 1936, 205.

60. Για τα ψηφιδωτά δάπεδα της Θεσσαλονίκης, βλ. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1998. Ειδικότερα για τα ρωμαϊκά ψηφιδωτά, ό.π., 69-71.

61. Πέτκος 1993, 43-48, 53-54 αρ. 1-10, 20-21.

τας⁶². Ενδείξεις της οικονομικής και καλλιτεχνικής παρακμής της πόλης είναι η παύση των εκδόσεων νομισμάτων του Κοινού των Μακεδόνων, αλλά και των μαρτυριών για την τέλεση των αγώνων του Κοινού, η παύση λειτουργίας των εργαστηρίων γλυπτικής⁶³, η απουσία των επιγραφικών μνημείων της⁶⁴ και η παρακμή των ιερών της πόλης, όπως για παράδειγμα του ιερού της Μητέρας των Θεών Αυτόχθονος στη Λευκόπετρα, όπου σταματά η πρακτική της απελευθέρωσης δούλων μέσω της ανάθεσης στη θεά⁶⁵. Επιπλέον, η εσπευσμένη ανοικοδόμηση των τειχών με τη χρήση ταφικών μνημείων από τα νεκροταφεία και οικοδομικού υλικού από κτήρια της Αγοράς τοποθετείται στα μέσα του 3^{ου} αι. μ.Χ. και συνδέεται με τις επιδρομές αυτές⁶⁶. Όπως έχουν παρατηρήσει χαρακτηριστικά οι Λ. Γουναρο-

πούλου και Μ. Χατζόπουλος «...η αρχαία ελληνορωμαϊκή Βέροια παύει να υπάρχει από την έβδομη δεκαετία του τρίτου αιώνα...»⁶⁷. Επομένως, με βάση τα στοιχεία της αρχαιολογικής έρευνας αλλά και τα ιστορικά δεδομένα είναι πιθανότερο ότι το ψηφιδωτό αυτό θα πρέπει να χρονολογηθεί στο πρώτο μισό του 3^{ου} αι. μ.Χ.

Από τον χώρο στον οποίο τοποθετήθηκε το ψηφιδωτό δάπεδο σώθηκαν αποσπασματικά μικρά μόνο τμήματα τοίχων και είναι αδύνατον με βάση τα ανασκαφικά δεδομένα να αποφασίσουμε σε τι είδους κτήριο ανήκει. Ωστόσο, τα κινητά ευρήματα της ανασκαφής μάς προσανατολίζουν σε κοσμικό κτήριο ιδιωτικού χαρακτήρα και είναι πιθανόν ότι προέρχεται από κάποιο τρικλίνιο ρωμαϊκής οικίας⁶⁸.

In 2009 the 17th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities conducted a rescue excavation on 4 Gr. Xenopoulou street in Veroia. The plot, owned by Ar. Pasidis, is in the district of Kiriotsisa, near the city's south wall. The excavation resulted in the identification of nine different architectural phases of buildings, dating from the 4th century B.C. to the early 20th c.

One of the most important finds has been the part of a roman building with a mosaic floor. The mosaic, which bears a geometrical style decoration, has survived in large part and in a relatively good condition. The mosaic floor is made of square, rectangular, triangular or irregular stone tesserae as well as square clay tesserae in four different colours (white, grey, black and red).

Its central section is divided by a band in two unequal panels. The west panel has six rows of randomly placed squares in different colours. The east panel has twelve rows of squares that form a complex checkerboard pattern with edges and squares. The two panels are framed by bands decorated with squares on their sides, which bear circles with cruciform ornaments in their interior. On the outside of the panels there are bands with clay red tesserae.

The mosaic is dated to the 3rd c AD. It was made by a local workshop of mosaics floors and its themes and composition are influenced by mosaic floors of the West Roman Empire.

ABSTRACT

New mosaic floor from Veroia

Nektarios Poulakakis

62. Γουναροπούλου & Χατζόπουλος 1998, 39-40, Αλλαμανή-Σουρή 2008, 10-11. Για τις επιδρομές αυτές και γενικά για μια αναλυτική περιγραφή της κατάστασης την περίοδο 235-285 μ.Χ., Τουράτσογλου 2008, 17-33.

63. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι με βεβαιότητα οψιμότερες χρονολογημένες επιτύμβιες στήλες της Βέροιας ανάγονται στο δεύτερο τέταρτο του 3^{ου} αι. μ.Χ. Εξάλλου, ανώτατο χρονολογικό όριο της μαζικής παραγωγής βωμικών θεωρείται η δεκαετία 260-270 μ.Χ., Αδάμ-Βελένη 2002, 113.

64. Ο τελευταίος εφηβικός κατάλογος ανάγεται στο έτος 255/6 μ.Χ., ενώ το ανεπίγραφο βάθρο προς τιμήν του αυτοκράτορα Ουαλεριανού, που χρονολογείται μεταξύ του 253 και του 256/7, είναι το τελευταίο επίσημο κείμενο της Βέροιας, βλ. Γουναροπούλου & Χατζόπουλος 1998, 40.

65. Είναι χαρακτηριστικό ότι από το 254 ως το 313 μ.Χ. μαρτυρούνται μόνον τέσσερες αναθέσεις δούλων στο Ιερό της Λευκόπετρας: μία το 268/9, δύο το 311 και μία το 313 μ.Χ., βλ. Γουναροπούλου & Χατζόπουλος 1998, 40.

66. Πέτκος 1997, 272-273, Χριστοδούλου 1999, 312-317, Τουράτσογλου 2008, 25.

67. Γουναροπούλου & Χατζόπουλος 1998, 40.

68. Μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφικής έρευνας στο οικόπεδο το ψηφιδωτό δάπεδο αποκολλήθηκε με τη διαίρεσή του σε τριάντα συνολικά τμήματα. Σήμερα φυλάσσεται στην αποθήκη ψηφιδωτών της ΙΖ' ΕΠΚΑ.

- ΑΔΑΜ-ΒΕΛΕΝΗ 2002. Π. Αδάμ-Βελένη, Μακεδονικοί Βωμοί. Τιμητικοί και ταφικοί βωμοί αυτοκρατορικών χρόνων στη Θεσσαλονίκη, πρωτεύουσα της επαρχίας Μακεδονίας, και στη Βέροια, πρωτεύουσα του Κοινού των Μακεδόνων, Αθήνα.
- ΑΚΑΜΑΤΗΣ 2004. Ι. Ακαμάτης, «Σωστική ανασκαφή Κάτω Κλεινών», ΑΕΜΘ 18, 649-660.
- ΑΛΛΑΜΑΝΗ-ΣΟΥΡΗ 2008. Β. Αλλαμανή-Σουρή, Επιτύμβιες στήλες και ανάγλυφα από τη Βέροια και την περιοχή της, (αδημ. διδ. διατριβή), Θεσσαλονίκη 2008.
- ΑΛΛΑΜΑΝΗ & ΜΙΣΑΗΛΙΔΟΥ 1992. Β. Αλλαμανή & Β. Μισαηλίδου, «Ανασκαφικές έρευνες στην αρχαία Μίεζα», ΑΕΜΘ 6, 208-215.
- ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ 1966. Α.Κ. Ανδρειωμένου, «Ανασκαφή ρωμαϊκού λουτρώνος παρά το Νησί Αλεξανδρείας», ΠΑΕ, 24-29.
- ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ 1968. Α.Κ. Ανδρειωμένου, «Ανασκαφή ρωμαϊκού λουτρώνος παρά το Νησί Αλεξανδρείας», ΠΑΕ, 60-64.
- ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΖΑΚΑ 1973. Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, «Κατάλογος ρωμαϊκών ψηφιδωτών δαπέδων με ανθρώπινες μορφές στον ελληνικό χώρο», Ελληνικά 26, 216-254.
- ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΖΑΚΑ 1998. Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, Σύνταγμα των παλαιохριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος. ΙΙΙ. Μακεδονία – Θράκη, 1. Τα ψηφιδωτά δάπεδα της Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη.
- ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΖΑΚΑ 2003α. Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, «Τα ψηφιδωτά δάπεδα και τα μαρμαροθετήματα στη Βέροια και στην ευρύτερη περιοχή της», Βεροίας Μελετήματα, 18-29.
- ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΖΑΚΑ 2003β. Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, Ψηφιδωτά δάπεδα. Προσέγγιση στην τέχνη του αρχαίου ψηφιδωτού. Έξι κείμενα, Θεσσαλονίκη.
- ΑΤΖΑΚΑ 2011. Γ. Ατζακά, Το επάγγελμα του ψηφοθέτη (4^{ος} αι. π.Χ.-8^{ος} αι. μ.Χ.), Αθήνα.
- BALMELLE ET AL. 1985. C. Balmelle – M. Blanchard-Lemée – J. Christophe – J.-P. Darmon – A.-M. Guimier-Sorbets – H. Lavagne – R. Prudhomme & H. Stern, Le décor géométrique de la mosaïque romaine. Répertoire graphique et descriptif des compositions linéaires et isotropes, Paris.
- BECCATTI 1961. G. Becatti, Scavi di Ostia. Mosaici e pavimenti marmorei, Volume Quarto, 2 Volumes, Rome.
- BLAKE 1936. M.E. Blake, «Roman Mosaics of the Second Century in Italy», MemAmAc XIII, 69-214.
- BLAKE 1940. M.E. Blake, «Mosaics of the Late Empire in Rome and Vicinity», MemAmAc XVII, 81-130.
- BRUNEAU 1981. Ph. Bruneau, «Tendances de la mosaïque en Grèce à l'époque impériale», ANRW II, Principat 12.2 – Künste, Berlin – New York, 320-346.
- ΓΟΥΝΑΡΗ 2003. Ε. Γούναρη, «Τα ψηφιδωτά της οικοδομικής νησίδας 4 της πανεπιστημιακής ανασκαφής των Φιλιππων», Εγνατία 7, 191-241.
- ΓΟΥΝΑΡΟΠΟΥΛΟΥ & ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ 1998. Λ. Γουναροπούλου & Μ.Β. Χατζόπουλος, Επιγραφές Κάτω Μακεδονίας (Μεταξύ του Βερμίου όρους και του Αξιού ποταμού). Τεύχος Α'. Επιγραφές Βέροιας, Αθήνα.
- DASZEWSKI 2005. W.A. Daszewski, «Egypt, Birds and Mosaics», στο H. Morlier (επιμ.), La mosaïque gréco-romaine IX, τόμ. 2, Rome, 1143-1152.
- DUNBABIN 1999. K.M.D. Dunbabin, Mosaics of the Greek and the Roman World, Cambridge.
- FIELD 1998. R. Field, Geometric Patterns from Roman Mosaics and how to draw them, Norfolk.
- FREIJEIRO 1978. A.B. Freijeiro, Mosaicos romanos de Merida, Madrid.
- HELLENKEMPER SALIES 1986. G. Hellenkemper Salies, «Römische Mosaiken in Griechenland», Bjb 186, 241-284.
- JOBST 1985. W. Jobst, Antike Mosaikkunst in Österreich, Wien.
- JOHNSON 2002. P. Johnson, Romano-British Mosaics, Buckingham.
- KANKELEIT 1994. A. Kankeleit, Kaiserzeitliche Mosaiken in Griechenland (διδ. διατριβή, München).
- KOLARIK 1982. R. Kolarik, The Floor Mosaics of Stobi and their Balkan Context (dissertation, Michigan).
- ΚΟΥΚΟΥΒΟΥ & ΨΑΡΡΑ 2004. Α. Κουκουβού & Ειρ. Ψαρρά, «Αρχαία Μίεζα. Η ανασκαφική έρευνα σε μια σημαντική πόλη του μακεδονικού βασιλείου», στο Ε. Δραγούμη & Ε. Τσιομπανούδη (επιμ.), Γνωριμία με τη Γη του Αλεξάνδρου. Η περίπτωση του Νομού Ημαθίας. Ιστορία – Αρχαιολογία. Πρακτικά Επιστημονικής Διημερίδας, 7-8 Ιουνίου 2003, Θεσσαλονίκη, 237-254.
- LANCHA 1981. J. Lancha, Recueil général des mosaïques de la Gaule, Xe Supplément à «Gallia», III. – Province de Narbonnaise, 2, Vienne, Paris.
- MORANDINI & LACHIN 2004. F. Morandini & M.T. Lachin, «Brescia, Santa Giulia. Una proposta di cronologia per i tessellati», στο Cl. Angelelli (επιμ.), Atti del IX Colloquio dell'Associazione Italiana per lo Studio e la Conservazione del Mosaico, Aosta 20-22 febbraio 2003, Ravenna, 129-138.
- MORRICONE 1973. M.L. Morricone, «Mosaico», Enciclopedia dell'Arte Antica Classica e Orientale, Supplemento, Roma, 504-531.
- MORRICONE MATINI 1967. M.L. Morricone Matini, Mosaici Antichi in Italia, Regione Prima. Roma: Reg. X Palatium, Roma.
- NEAL & COSH 2002. D.S. Neal & St.R. Cosh, Roman Mosaics of Britain, τόμ. I. Northern Britain, incorporating the Midlands and East Anglia, London.
- NEAL & COSH 2009. D.S. Neal & St.R. Cosh, Roman Mosaics of Britain, τόμ. III. South-East Britain, 1, London.
- NEAL & COSH 2010. D.S. Neal & St.R. Cosh, Roman Mosaics of Britain, τόμ. III. South-East Britain, 2, London.
- ΠΕΤΚΟΣ 1993. Α. Πέtkος, «Ψηφιδωτά δάπεδα Βέροιας και των περιοχών ελέγχου και επιρροής της (2^{ος}-6^{ος} αι. μ.Χ.)», Δυτικομακεδονικά Γράμματα Δ', 30-107.
- ΠΕΤΚΟΣ 1993-1994. Α. Πέtkος, «Το ψηφιδωτό Λευκαδίων Ναούσης με τεχνική άσπρο μαύρο και τα πολύχρωμα ψηφιδωτά της Βέροιας», Μακεδονικά 29, 262-274.
- ΠΕΤΚΟΣ 1997. Α. Πέtkος, «Τα τείχη της Βέροιας (προανασκαφική επισκόπηση)», Μνήμη Μανόλη Ανδρόνικου, Θεσσαλονίκη, 263-276.
- ΠΕΤΣΑΣ 1963. Φ.Μ. Πέτσης, «Ανασκαφάι Ναούσης», ΠΑΕ, 61-79.
- ΠΕΤΣΑΣ 1964. Φ. Πέτσης, «Ανασκαφάι Ναούσης», ΠΑΕ, 24-34.
- ΠΕΤΣΑΣ 1965. Φ.Μ. Πέτσης, «Ανασκαφάι Ναούσης», ΠΑΕ, 36-38.
- ΠΕΤΣΑΣ 1966. Φ.Μ. Πέτσης, «Ανασκαφάι Ναούσης», ΠΑΕ, 30-31.
- ΠΕΤΣΑΣ 1966-1967. Φ. Πέτσης, «Χρονικά Αρχαιολογικά», Μακεδονικά 7, 277-368.
- SALIES 1974. G. Salies, «Untersuchungen zu den geometrischen Gliederungsschemata römischer Mosaiken», Bjb 174, 1-178.
- SPIRO 1978. M. Spiro, Critical Corpus of the Mosaic Pavements on the Greek Mainland, Fourth/Sixth Centuries with Architectural Surveys, τόμ. I-II, New York/London.
- ΣΤΙΚΑΣ 1959. Ε. Στίκας, «Ανασκαφή Λευκαδίων Ναούσης», ΠΑΕ, 85-89.
- ΤΑΤΑΚΙ 1988. A.B. Tatakí, Ancient Beroea. Prosopography and Society, Athens.
- TEBBY 1994. S. Tebby, «Geometric mosaics of Roman Britain», στο P. Johnson – R. Ling & D.J. Smith (επιμ.), Fifth International Colloquium on Ancient Mosaics held at Bath, England, on September 5-12, 1987, JRA Supplementary Series Number 9, Ann Arbor, Mi., 273-294.
- ΤΟ ΕΡΓΟΝ 1959. Ε. Στίκας, «Λευκάδια Ναούσης», Το Έργον, 60-66.
- ΤΟ ΕΡΓΟΝ 1963. Φ.Μ. Πέτσης, «Λευκάδια Ναούσης», Το Έργον, 44-49.
- ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ 2008. Γ. Τουράτσογλου, Η Ελλάς και τα Βαλκάνια πριν από τα τέλη της Αρχαιότητας, Βιβλιοθήκη της Ελληνικής Νομισματικής Εταιρείας, τόμ. 8, Αθήνα.
- UNGARO & VITTI 2001. L. Ungaro & M. Vitti, «Sulle pavimentazioni dei Mercati di Traiano», στο F. Guidobaldi & A. Paribeni (επιμ.), Atti del VIII Colloquio dell'Associazione Italiana per lo Studio e la Conservazione del Mosaico, Firenze 21-23 febbraio 2001, Ravenna, 393-414.
- VALEVA 1995. J. Valeva, «Geometric mosaics from Bulgaria», στο R. Ling (επιμ.), Fifth International Colloquium on Ancient Mosaics, held at Bath, England, on September 5-12, JRA Supplementary Series Number 9, Ann Arbor, Mi., 1987, 251-264.
- WAYWELL 1979. S.E. Waywell, «Roman Mosaics in Greece», AJA 83, 3, 293-321.
- ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ 1999. Π. Χριστοδούλου, «Δημόσια οικοδομήματα των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων στη Μακεδονία», στο Αρχαία Μακεδονία VI, 1, Θεσσαλονίκη, 307-332.